

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za historiju

Kalajeva nacionalna politika u Bosni i Hercegovini

Završni diplomski rad

Kandidat: Senad Kadrić

Mentor: prof. dr. Edin Radušić

Sarajevo, januar 2018.

KALAJEVA NACIONALNA POLITIKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Uvod

Benjamin Kalaj je ostavio neizbrisiv trag svojim političkim angažmanom u Bosni i Hercegovini, ne samo u historiografiji, nego je njegova uloga i danas predmet rasprave publicista, novinara, književnika i drugih društvenih radnika. Tok Kalajevih političkih nastojanja da ostvari svoj naum, u prvom redu njegove politike usmjerene u pravcu nacionalnog buđenja u Bosni i Hercegovini, bit će prikazani u ovom radu kao i poteškoće sa kojima će se novi režim susresti prilikom nastojanja da ostvare svoje političke ciljeve. Devetnaesto stoljeće okarakterisala je i jedna moderna pojava koja je produkt širih političkih djelovanja širom starog kontineta, a riječ je o formiranju nacija, što je za sobom neminovno proizvelo i pojavu nacionalizma. Ovaj trend nije zaobišao niti Balkan pa tako ni Bosnu i Hercegovinu. Karakterističan etnički, religijski, politički pa ispostavit će se u ovom slučaju lingvistički sklop naroda u Bosni i Hercegovini su samo neke od barijera koje je bilo potrebno „preskočiti“ da bi ideja interkonfesionalnog bošnjaštva postala realnost. Kalaj je namjeravao ovaj nacionalni projekat što prije pretvoriti u realnost. Ubrzo je započeo sa istim, ali je odmah naišao na osudu Zagreba i Beograda, koji će svim sredstvima nastojati da zaustave proces izgradnje interkonfesionalne bošnjačke nacije.

Srbija i Hrvatska će utjecati na Hrvate odnosno Srbe u Bosni i Hercegovini kako bi se u korijenu sasjekle ideje Kalaja te kroz štampu negirati bosansku naciju, o čemu će u ovom radu svakako biti govora. Sama ideja nije našla uporište niti među Muslimanima u Bosni i Hercegovini. Kalaj je svoju ideju temeljio faktom kojeg je i sam isticao više puta kako nije on osoba koja je izmislila ime Bosna i bosanski, te samim tim bosanstvo i bosanski jezik te kako su isti produkt višestoljetne tradicije i historije. Kalaj je nastojao rehabilitirati ideju Topal Osman-paše, koji je idejni tvorac interkonfesionalnog bošnjaštva. U studiji „Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini“ dr. Nusret Šehić nam daje odgovore o tome kako su se muslimanski prvaci postavili prema novoj upravi u zemlji te u kojem je pravcu išao interes ovog sloja stanovništva te koji su njihovi zahtjevi i prioriteti usmjereni prema novoj vladi.¹ Spomenute teze dr. Šehića će svakako biti važna karika u nastajanju ovog rada jer nam daju uvid

---

¹ Šehić, Nusret, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.

u prohtjeve muslimanskog sloja stanovništva postavljene pred nove vladare zemlje. U prvom planu su nastojali ostvariti vjersko-školsku samoupravu, riješiti agrarno pitanje, a o ideji formiranja nacije na tlu Bosne i Hercegovine nisu bili posebno zainteresirani, prvenstveno jer nije postojala dovoljno jaka intelektualna snaga koja bi bila pogonsko gorivo u procesu objedinjavanja naroda u zemlji pod jedan nacionalni prefiks. Stvaranje nacije osim historijske podloge, tradicije, kulture, geografskog prostora, naroda, te naposljetku političkog angažmana koji će objediniti navedene parametre neophodno je zaokružiti određenom jezičkom strukturom kojom će se taj narod koristiti. Ovo pitanje će u nastojanju da se iskristališe jedinstvena bosanska nacija posebno naći na udaru svih protivnika ideje o nacionalnom jedinstvu Bosne i Hercegovine. Radovi Juzbašića², Jahića³, i dr. koji su korišteni u radu će nam pomoći da ostvarimo jasniju percepciju jezičkog pitanja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske, pitanja koje je „diglo veliku prašinu“ u zemlji, uzrokovanom protivnicima jezičke autohtonosti bosanskog naroda.

Mnogi intelektualni radnici sa prostora Bosne i Hercegovine i regiona iznijeli su svoje stavove na ovu temu, napisane su brojne studije, a neki su i sami bili direktni promotori ideje nacionalnog konsolidovanja naroda u Bosni i Hercegovini, među kojima svako valja spomenuti Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, kao i Safvet-bega Bašagića, koji se sa razlogom naziva pionikom bošnjačke historiografije. Važno je istaknuti u ovim uvodnim napomenama da je XIX stoljeće početak masovnijeg utjecaja medija na javno mnijenje te ćemo u ovom radu vidjeti na koji način su mediji odigrali, ispostaviti će se, važnu ulogu po pitanju interkonfesionalnog bosanstva. Potrebno je i analizirati višestruke razloge koji su doveli do neuspjeha Kalajeve ideje nacionalnog jedinstva. Kraljačić⁴, Imamović⁵, i drugi su o tom pitanju iznijeli svoje viđenje. Ovdje želim istaknuti kako su narodi u zemlji, u kojoj treba da dijele zajednički životni prostor, bili previše vezani za Srbiju i Hrvatsku sa jedne te Osmansko carstvo sa druge strane. Ljudi okupljeni oko lista „Bošnjak“ činili su, ispostaviti će se, nedovoljno jaku pokretačku snagu interkonfesionalnog bosanstva. Pored intenzivnih i konstantnih pritisaka Zagreba i Beograda, evidentna je i letargičnost bosanske inteligencije koja nije ustala protiv ovakvih nasrtaja. I strani

---

²Juzbašić, Dževad, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910 – 1914)*, Sarajevo 1999.

³Jahić, Dževad, *Jezič, nacija, nacionalizam*, Nišro „Oslobođenje“, Sarajevo 1990.

⁴Kraljačić, Tomislav, *Kalajev Režim u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987.

⁵Imamović, Mustafa, *Pravni položaj i politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, BKC, Sarajevo 1997.

su autori pisali o austrougarskoj nacionalnoj politici, Robert Donia je iznio svoje viđenje Kalajeve ideje nacionalnog jedinstva naroda u Bosni i Hercegovini.⁶ Zahvaljujući spomenutom listu „Bošnjak“ možemo iz „prve ruke“ vidjeti kako je to trebala da izgleda ideja interkonfesionalnog bosanstva, tog velikog režimskog projekta, što će svakako biti kao izvor involvirano u narednim redovima ovog rada.

U radu ću opravdati hipotezu kako bosanska nacija nije sintetička tvorevina, kako je ista produkt višestoljetnih historijskih okolnosti, te kako Kalajeva vizija interkonfesionalnog bošnjaštva nije njegov lični projekat. Pored navedenih historijskih okvira, za utemeljenje jedne takve ideje potreban je izvjesni geografski prostor, jedinstvena jezička struktura, a sve navedeno postojalo je u trenutku kada je Kalaj nastojao implementirati svoju ideju. Također, kako bismo bolje razumjeli sam koncept nacije valja nam isti definisati. Treba naglasiti kako je pitanje jezičke strukture podstaklo Zagreb i Beograd da još žešće atakuju na ideju interkonfesionalnog bosanstva. Ovakvi neutemeljeni stavovi su rezultat dugoročnih pretenzija na granice Bosne i Hercegovine. Prvi dio rada govori o zagovornicima ideje interkonfesionalnog bosanstva. Naime, Bašagić i Ljubušak su bili direktni protagonisti u cjelokupnoj ideji interkofesionalnog bosanstva, intelektualni radnici koji su bili zaduženi da svojim djelovanjem podpomognu Kalejevu viziju nacionalnog objedinjenja naroda u Bosni i Hercegovini. U ovom radu imat ćemo priliku vidjeti zbog čega se boj kod Banja Luke iz 1737. godine te pokret za autonomiju Husen-kapetana Gradašćevića smatraju embrionom ideje interkonfesionalnog bosanstva. Centaralni dio rada sadrži metode, instrumente, te načine na koje je Kalaj nastojao implementirati ideju interkonfesionalnog bosanstva. U spomenutom poglavlju moguće je hronološki pratiti ideju interkonfesionalnog bosanstva, uvidjeti metode borbe protivnika iste, ulogu medija u nastojanju da opravdaju odnosno osujete Kalajevu nacionalnu politiku u Bosni i Hercegovini. Jezičko pitanje je izazvalo mnogo polemika kada je riječ o nacionalnoj politici Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini. Obzirom da je utjecaj Srbije i Hrvatske na prilike u zemlji bio snažan, spomenuti su upravo kroz jezičko pitanje nastojali ostvariti svoje asimilatorske tendencije prema Bosni i Hercegovini. Stoga je jedno cjelokupno poglavlje posvećeno ovoj problematici. U posljednjem poglavlju ovog rada upoznati ćemo se sa faktorima koji su doveli do propasti ideje interkonfesionalnog bosanstva. Također, ovo poglavlje govori o muslimanskom autonomnom

---

⁶Donia, Robert, *Islam pod dvoglavim orlom*, Institut za historiju Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2000.

pokretu u Bosni i Hercegovini tokom XIX stoljeća, njihovoj borbi za svoja prava, te općem društvenom nerazumjevanju značaja nacionalnog objedinjavanja jednog naroda.

Kapetanović i Bašagić – zagovornici bošnjačko-muslimanskog temelja bošnjaštva

Kako bismo analizirali kompletnu problematiku vezanu za Kalajevu viziju interkonfensionalnog bosanstva valja prvenstveno sagledati stavove historiografije po pitanju nacionalnog imena Bosanac. Na samom početku potrebno je definisati termin nacija te ga u pravilnom kontekstu iskoristiti kako bi prevazišli ovu početnu, ne tako jednostavnu barijeru. Zaista, definirati naciju te dati približnu sliku onog što ona predstavlja nije samo pitanje historijske nauke. Definirati naciju bi značilo svakog pojedinca unutar iste staviti u odgovarajući kontekst te svakom od njih dati određeno obilježje, ono što on lično smatra svojom konekcijom sa izvjesnim nacionalnim entitetom. Suprotno subjektivnom shvaćanju nacije koja je zapravo rezultat nacionalne svijesti i nacionalizma, naciju možemo definirati kao sastavni dio društvene stvarnosti historijskog porijekla. Miroslav Hroch u svojoj knjizi „Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Evropi” naciju definiše na slijedeći način: *Naciju smatramo velikom društvenom grupom koju karakterizira kombinacija nekoliko vrsta odnosa (ekonomski, teritorijalni, politički, kulturni, jezični i drugi) koji, s jedne strane, proizilaze iz rješenja pronađenog za antagonizam čovjeka i prirode na određenom prostoru, s druge strane, iz odraza tih odnosa u ljudskoj svijesti.*⁷

Svoju ideju interkonfensionalnog bosanstva Kalaj temelji na višestoljetnoj tradiciji i historiji naroda u Bosni i Hercegovini. Prostor Bosne i Hercegovine kao takav kroz historiju vezan je određenim etnosima koji zajedno čine jednu cjelinu, naciju, bosansku, tako da će kroz ovaj rad nacionalni identitet biti upravo na taj način posmatran i identificiran. Ipak, Kalaj je smatrao da muslimani trebaju da budu nosioci tog nacionalnog identiteta kao najvažniji faktor pri formiranju istog. U historijskoj literaturi bošnjačke provenijencije čelno mjesto pripada Safvet-begu Bašagiću. Bošnjaci su za njega narod posebnih kvaliteta koji autohtonošću imaju primat u Bosni. Bašagić smatra da je bogato narodno predanje vjerodostojan element bošnjačke povijesti.⁸ Niko prije Bašagića nije sa tolikim oduševljenjem glorificirao Bošnjake kao prvi narod u Bosni. Tragovi njegovog romantičarskog zanosa i danas su evidentni u bošnjačkoj historiografiji te se razlog za to nalazi u ocjeni da je on rodonačelnik bošnjačke historiografije. Termini „bosanski“ kod Bašagića se javljaju u tezama kao što su „bosanska vojska“, „bosanskohercegovački

---

⁷Hroch, Miroslav, *Društveni preduvjeti nacionalnih pokreta u Evropi*, Zagreb, 2006, 33.
⁸Redžić Enver, *Sto godina muslimanske politike*, ANU BiH, Sarajevo, 2000, 48.

muslimani“ te isti nemaju posebnu odrednicu tako da ih Bašagić upotrebljava „kako mu dođu pod ruku“. On je svojim djelovanjem dao neosporan doprinos nacionalno-političkoj afirmaciji imena Bošnjak. Stoga, Bašagića sa razlogom smatramo pionikom bošnjaštva, jer se njegova teza zadržala u društvenim tokovima do danas. Bez obzira što je Ahmed-beg Defterdarević bio prvi doktor među Bošnjacima te je svoj intelektualni rad krunisao u Beču 1900. godine odbranivši svoju doktorsku disertaciju, Safvet-beg Bašagić se smatra prvim modernim bošnjačkim naučnikom. Mustafa Imamović smatra da je Bašagić svojim radom na historiografiji postao začetnik moderne nauke kod muslimana.⁹ Svoj prvi historiografski rad pod nazivom „Mahmud paša“ objavio je u nekoliko nastavaka u časopisu „Bošnjak“ 1891. godine. Pojava spomenutog djela značila je elaboraciju jedne od Bašagićevih najomiljenijih tema, a to je historija slavni bošnjačkih begova i begovskih porodica. U periodu od 40 godina objaviti će desetine takvih radova.

Prvi historiografski sistematičniji rad objavio je pod nazivom „Najstariji ferman begova Čengića“. Isti je izašao i na njemačkom jeziku za jedan ugledni bečki časopis. Historiografska studija o Čengićima nastaje iz dva razloga, te je prvi tako što je po majčinoj strani i sam pripadao ovoj porodici, a drugi jer je posjedovao jedan njihov stari ferman¹⁰. Bašagić je svoja znanja crpio iz usmene predaje svoga oca, očevih prijatelja, te starijih članova porodice Bašagić i Čengić. Svoju spoznaju temeljio je i na pisanim izvorima najčešće fermanima koje su čuvale stare begovske porodice. Stoga, možemo konstatovati da Bašagić svoju nauku temeljio na modernim metodološkim postulatima. Studija „Najstariji ferman begova Čengić“ svjedoči prethodno navedenoj konstataciji, a Bašagić najprije počinje od usmene predaje, zatim traga za originalnim dokumentima, potom izlaže historijske dokumente te naposljetku dovodi usmenu predaju i historijski dokument, sa primarnom i sekundarnom literaturom¹¹. Dakle, Bašagić je u svoj istraživački rad involvirao moderne metodološke metode koje su bile u optičiju za vrijeme Bašagićevog naučnog djelovanja. Za kraj XIX stoljeća to predstavlja najveći naučni domet aplikacije naučne metodologije. Posmatrajući Bašagićevo znanje o historiji islama i islamskih država evidentno je njegovo enormno znanje na ovim poljima, prvenstveno zbog činjenice da je

---

⁹Vidi više: Imamović, Mustafa, *Ko je ko u Bošnjaka*, Sarajevo 2000.

¹⁰Džanko, Muhidin, *Safvet-beg Bašagić*, Sarajevo publishing, Sarajevo, 2006, 181.

¹¹Isto, 183.

poznavao orijentalne jezike te s lakoćom analizirao izvore na arapskom, turskom i perzijskom jeziku.

Godine 1900. objavljuje svoje krucijalno historijsko djelo „Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine“. O njegovim naučnim domenima na polju historijske nauke najpotpunije je pisao dr. Mustafa Imamović.¹² Imamović najprije definira historiografski genotip Safvet-bega Bašagića, a on je zasnovan prvenstveno na dominantnom shvatanju historije kao skupa znamenitih ljudi, vladara, aristokrata, pjesnika, filozofa. U tom smislu, Imamović za Bašagića kaže da je „mjestimično nekritičan“, sklon epskom glorificiranju, te s druge strane neosnovanoj diskreditaciji pojedinaca. Imamović dalje uočava nepouzadnost pojedinih historiskih podataka i sudova o prošlosti Bosne i Hercegovine prije XVIII stoljeća. Druga znamenita historiografska knjiga od Bašagića je izdata pod nazivom „Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini“.¹³ U svoj leksikon Bašagić osim vezira, begova, alima uvrstio je čak i graditelje i popravljачe mostova. Ponekad, neselektivni odabir ličnosti u leksikonu daje mu ljetopisno–književni karakter, što je svakako odlika Bašagića kao historičara.

Poučavanje bošnjačke omladine o bogatoj i slavnoj prošlosti za Bašagića je jedan od glavnih zadataka. Godine 1907. objavio je pod pjesničkim pseudonimom Mirza Safvet knjigu o gazi Husrev-begu (u spomen četristote godišnjice dolaska u Bosnu). U ovoj studiji se pokazao kao vrsni poznavalac domaćih i stranih izvora, zahvaljući, kao što je i ranije spomenuto, vlastitim poznavanjem orijentalnih jezika. U svojim tekstovima stilom je podsjećao na Muvekita, što je za taj period bio svojevrsni naučni anahronizam. Ono što je evidentno jeste činjenica da je Bašagić često pod utjecajem narodnih predaja, tako svoje tekstove piše u transparentnom islamskom duhu. Bašagić tako ističe junaštvo osmanskih vojnika, a pljačku i uništavanaja sa njihove strane pripisuje „standardnim“ ratnim okolnostima. Valja istaknuti da Bašagić nije sa posebnim simpatijama posmatrao historijski angažman bosanskih franjevacu te je često otvoreno isticao vlastiti antikatolicizam i antipapizam u tumačenju srednovjekovne Bosne i osmanske prošlosti.¹⁴ Stoga, možemo konstatovati da je Bašagić nerijetko bio subjektivan i pristrasan. Ovdje ću istaknuti da je ovakav stav produkt nacionalističkih aspiracija, istih nisu bili pošteđeni niti naučni

---

¹²Isto, 185.

¹³ Najviše podataka o ovoj knjizi dao je Alija Nametak, neposredni pomagač u pisanju i konačnom redigiranju djela. Ova knjiga je leksičkog karaktera i predstavlja prirodni nastavak Bašagićevog biobibliografskog rada. Džanko, M, op., cit., 185.

¹⁴Isto 187.

krugovi. Druga polovina XIX stoljeća je period u kojem se javljaju nacionalizmi na ovim prostorima tako da su u ovakve konotacije evidentne i u radovima Bašagića. U svojoj studiji „Najstarija turska vijest o Kosovskom boju“ koja je izašla 1924. godine Bašagić daje uvid i direktnu interpretaciju ovog događaja. Tom prilikom Bašagić nudi naučne odgovore na određene mitološke interpretacije Kosovskog boja koje su evidentne i danas u modernoj historijskoj nauci.¹⁵ Značaj Bašagića, odnosno njegovo djelovanje, ne samo da je usko vezano za interkonfesionalno bosanstvo, nego, posmatrajući historijski kontekst, spomenuti je ostavio neizbrisiv trag u bošnjačkoj historiografiji. Za njega možemo reći da je radio na afirmiranju duhovnog, kulturnog i društvenog života Bošnjaka. Bašagić je preuzeo breme teškog tranzicijskog perioda, prelaza iz XIX u XX stoljeće te se odlično involvirao u tadašnji aktuelni politički sistem predstavljajući vlastiti narod u najboljem svijetlu. U trenutku djelovanja Bašagića, pred bosanskim čovjekom bilo je otvoreno mnogo pitanja. Potrebno je bilo odgovoriti tko su bosanski muslimani, kakva je njihova prošlost, kojim civilizacijskim tokovima spomenuti pripadaju, kakav je njihov odnos prema Istoku i Zapadu, i još mnogo toga. Upravo je Bašagić ponudio odgovore na spomenuta pitanja te tako napravio odličnu promociju vlastitog naroda. Njegov historijski opus i danas predstavlja jednu od polaznih tačaka svakog istraživača.

Ovom periodu intelektualnog djelovanja pripada još jedan istaknuti Bošnjak. Riječ je o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku, koji je bio savremenik Safvet-bega Bašagića. Ljubušak je bio jedan od protagonista ideje interkonfesionalnog bosanstva kao glavni urednik lista „Bošnjak“ kroz koji se javno mnijenje u zemlji nastojalo informisati o politici austrougarskog režima u Bosni i Hercegovini, o čemu će svakako kasnije biti više govora. Ljubušak pripada onoj skupini ljudi koja je nastojala zadržati orijentalni duh u kulturi i književnosti te se istovremeno involvirati u nove zapadne civilizacijske tokove. Svoje književno, političko i kulturno djelovanje nastojao je aktivirati pokretanjem lista „Bošnjak“ što se i desilo 1891. godine. Kapetanović još kao osmanski činovnik imao je izvjesnih konekcija sa Austrijom odnosno vicekonzulom Vukom Vračevićem. Kapetanović je još kao član osmanskog parlamenta u jednom pismu fra Grgi Martiću isticao neminovnost osmanskog odustajanja od Bosne te se već polahko okretao prema Austro-Ugarskoj. Prema shvatanjima Ljubušaka, ustanak u Bosni nije produkt politike Austro-Ugarske, nego rezultat desetine i ostalih nameta iz perioda osmanske uprave u Bosni i Hercegovini. Također, redovno je isticao kako se vlada uvijek može osloniti na muslimanski

---

¹⁵ Džanko, M, op., cit., 190 .

faktor u zemlji. U drugom članku, podstaknut pisanjima turskih listova, demantirao je glasine o teškom stanju u zemlji i progonima muslimana pod austrougarskom upravom, te istakao kako Osmanlije za vrijeme svoje uprave u Bosni i Hercegovini nisu kreirali bolju ekonomsku i političku klimu. Ovim iskazom je po prvi put jedan musliman formirao publicistički stav usmjeren protiv bivše osmanske uprave u Bosni i Hercegovini. U svojoj brošuri iz 1886. godine Ljubušak odgovara i postavlja niz odbrambenih teza na anonimnu brošuru, štampanu u Lajpcigu a iza čijeg je prevodao stajao časopis „Obzor“. Ljubušak je kretao od pretpostavke da je svo stanovništvo u Bosni i Hercegovini bez obzira na vjeru predstavlja „jedan jedini, isti bosanski narod“. Mehmed-beg Ljubušak se držao teze o autentičnosti bosanske, starosjedilačke, plemensko-patriotske tradicije begovata te njegovog kontinuiteta još prije procesa prelaska na islam.¹⁶ Neki elementi Ljubušakove argumentacije će preći na nasljeđe književnog stvaranja i kulturno-prosvjetnog razvitka Muslimana. U prvom redu to su principi vjerske tolerancije u zemlji. Iz Ljubušakovih agitacija izrast će čitav pokret čije će ideje vremenom uobličavati Bašagić, Mulabdić i drugi okupljeni oko lista „Behar“. Prve pojmove o književnosti orijentalnih naroda, Ljubušak je stekao u vjerskim učilištima. Međutim prvo kontinuirano književno interesovanje u njemu probudio je Vuk Vrčević, sakupljač narodnih umotvorina. Pripremajući građu za zbirku „Narodno blago“ Ljubušak se zahvalio prijateljima svih konfesija koji su mu poslali materijal. Među ljudima koji su podržali njegov rad bio je i fra Grga Martić. Prvo latinično izdanje njegovog zbornika „Narodno blago“ izašlo je 1887.godine, a najveći dio zbirke zapremale su narodne poslovice. Osim poslovice objavio je i nekoliko izvornih alhamijado pjesama, te manja zbirka arapskih, perzijskih i turskih pjesama. Za historiju njegovog književnog stvaranja Muslimana značajni su njegovi književni, društveni i prosvjetni razlozi. Čitalačka publika bila je zadovoljna ovim izdanjem, a i kritika je dala pozitivnu ocjenu ovom djelu. Kao što je predhodno navedeno njegov radovi bili su nerijetko promovirani kroz časopis “Bošnjak” u kojem se isticalo kako su djela Ljubušaka korisna za promociju bošnjačkog naroda.¹⁷

---

¹⁶Rizvić, Muhsin, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, El-kalem, Sarajevo, 1990, 44.

¹⁷Bošnjak (list za politiku, pouku i zabavu), Sarajevo, april, 1894.

Jačanje ideje bošnjačke posebnosti

Ukoliko krenemo u historijsku potragu za samom idejom bošnjaštva, domaća historiografija izdvaja dva bitna historijska događaja koja možemo posmatrati kao embrion interkonfesionalnog bosanstva, ideje koja je zapravo elementarni opus ovog rada. U tu svrhu, spominju se dva događaja, prvi je boj kod Banja Luke iz 1737. godine, a drugi je pokret za autonomiju Husein-kapetana Gradašćevića. O spomenutim događajima napisana je brojna literatura, međutim, za temu interkonfesionalnog bosanstva je bitna etnička slika pripadnika samih događaja te njihovog učešća u istim. Kada govorimo o boju kod Banja Luke potrebno je istaknuti da je najveći broj ljudi iz redova domaćeg stanovništva dobrovoljno pristupilo odbrani vlastite zemlje obzirom da je izostala pomoć od strane Carigrada tako da su se stanovnici samostalno organizirali. U tim redovima nisu bili samo pripadnici muslimanske vjeroispovjesti nego i drugih konfesija. Osim tih ljudi koji su učestvovali u samim borbama, sa druge strane nije izostala niti materijalna podrška franjevačkog reda u zemlji, kao i istaknute ličnosti iz reda domaćeg pravoslavnog stanovništva.¹⁸ Banjalučki boj je ujedinio sve konfesije u zemlji, u istom su sudjelovali svi slojevi stanovništva, stoga, isti možemo posmatrati kao svebosanski pokret.

Drugi bitan događaj važan za ideju interkonfesionalnog bosanstva jeste spomenuti pokret za autonomiju Husein-kapetana Gradašćevića iz 1831. godine. Kao i prvi događaj, i ovaj put domaće stanovništvo se samostalno organizovalo i djelovalo u svrhu zaštite vlastitih interesa. Spomenuti pokret ukoliko posmatramo iznutra karakteriše šarolikost u smislu da su u istom sudjelovali svi stanovnici u zemlji bez obzira na religijsku pripadnost. Ono što je potrebno istaknuti jeste to da katoličko i pravoslavno stanovništvo nije bilo involvirano u pokret samo kako bi popunili vojne redove, postoje izvjesne indicije da su pojedini predstavnici ovih etničkih skupina bili predvodnici izvjesnih vojnih formacija, kao i to da su materijalno podržali pokret.¹⁹

Spomenute historijske događaje stoga možemo posmatrati kao autonomne tendencija svih žitelja Bosne i Hercegovine koji su kako smo vidjeli bili ujedinjeni oko zajedničkog cilja.

---

¹⁸ Pelidija, Enes, *Banjalučki boj iz 1737.*, Sarajevo, El kalem, 2002., 351.

¹⁹ Aličić, Ahmed, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1996. god. 248.

Pokušaj nacionalizacije Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave

Sredina devetnaestog stojeća u Bosni i Hercegovini se uzima za početak nacionalnog buđenja stanovništva, u prvom redu pravoslavnog. Unutar zemlje stanovništvo se grupisalo prema vjerskoj pripadnosti, u službenim dokumentima to su muslimani i nemuslimani, a među samim narodom pravoslavci, muslimani, jevreji, katolici. *Ključni period za zaokruživanje nacionalnog/nacionalnih identiteta počeo je sredinom 19.stoljeća (ili preciznije od početka šezdesetih godina XIX-st) a završio je okončanjem istočne krize 1878. i ako neuspjeh pokreta za autonomiju 1831./32. godine zanačajno je odredio pravac nacionalnog razvitka u Bosni i Hercegovini*²⁰. Formiranje nacija u Bosni i Hercegovini produkt je više faktora, a svi se mogu svrstati u tri cjeline :

1. unutrašnji bosanski koji su rezultat historijskog razvoja društva,
2. utjecaj iz neposrednog južnoslavenskog okruženja u pravcu nacionalne identifikacije domaćeg stanovništva i njegovog djelovanja,
3. faktori suprotnosti velikih globalnih sila u istočnom pitanju, čiji je važan dio bila Bosna i Hercegovina i narod u njoj.²¹

Ustanak (1875-1878) imao je dosta utjecaja na nacionalno ustrojavanje naroda u Bosni i Hercegovini. Naime, ustanak je predvodilo pravoslavno stanovništvo koje je bilo podržano od strane Srbije i Crne Gore, a protiv njih i to na inicijativu iz Carigrada ustalo je domaće muslimansko stanovništvo. Nakon ovog događaja stvorit će se i jaz među domaćim stanovništvom, pravoslavnim i muslimanskim te će za posljedicu imati srozavanje ideje viševjerske nacionalne strukture u zemlji. Sigurno da je spomeniti događaj imao odjeka i na samu nacionalnu politiku austrougarskog režima, čiji će pokušaj viševjerske nacionalne zajednice završiti neuspješno. Topal Osman-paša je bio bosanski namjesnik u periodu od 1861. do 1869. godine. On je pokrenuo izdavanje nedeljnih novina „Bosna“ i „Sarajevski cvijetnik“ te obrazovanjem mladih ljudi nastojao „stambolizirati“ omladinu. Njegov lični ljekar dr. Kečet je sastavio njegovu biografiju u kojoj se navodi da je Topal-paša uvažavao sve konfesije u Bosni,

---

²⁰Radušić, Edin, *Nacionalne ideje i nacionalni razvoj u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća-od vjerskog prema nacionalnom identitetu*, 3.

²¹Isto, 9.

ali da je muslimanski element smatrao najsnažnijim te u njima vidio temeljni oslonac države. U tom trenutku se po prvi put na sceni u Bosni i Hercegovini javlja ideja interkonfesionalnog bošnjaštva, koji u prvom redu predstavlja jedinstvo naroda u zemlji, temelj koji će u budućnosti predstavljati jednonacionalnu strukturu. Ovu ideju će kasnije nastojati realizovati i Benjamin Kalaj, koji će sa mnogo većim entuzijazmom i intezitetom pristupiti viziji interkonfesionalnog bošnjaštva. Bosanskog namjesnika Topal-pašu Milan Prelog uporedio je sa Husrev-begom. Dr. Muhamed Hadžijahić navodi kako bošnjaštvo nije bilo održivo jer nije imalo širu demokratsku platformu. Hadžijahić dalje navodi kako u tom trenutku nisu bili stvoreni potrebni uvjeti za nacionalno sazrijevanje bosanske nacije²². Kečet je također naveo da u vrijeme namjesnikovanja Topal-paše u zemlji vladala hijerarhija te nije postojala međunacionalna netrpeljivost, što je bio dobar preduvjet za rađanje ideje interkonfesionalnog bosanstva. Sa druge strane glavni protagonist spomenute ideje je bio obrazovan čovjek, koji je znao šta želi što je svakako bila bitna karakteristika u pokretanju jednog tako značajnog projekta.²³

Akcija Topal-paše je produkt globalnih dešavanja u Evropi tih godina, jer Bosna i Hercegovina je u spomenutom periodu imala podlogu za takve akcije. Ovu tezu objašnjava i činjenica da je Topal-paša bio u dobrim odnosima sa svim stranim konzulima što potvrđuju brojni dokumenti iz perioda njegovog namjesnikovanja. Obzirom na njegovu reputaciju obrazovanog čovjeka, koji vrši visoku političku poziciju, možemo zaključiti da Topal-paša uveliko znao do koje je razine proces nacionalizacije stigao u Evropi pa je iste tendencije nastojao propagirati u Bosni i Hercegovini.²⁴ U trenutku okupacije nije postojao nikakav zvanični koncept o uvođenju nacionalne politike u Bosni i Hercegovini. Socijalne i konfesionalne suprotnosti među stanovništvom Bosne i Hercegovine su austrougarskim vlastima potrebu za održavanjem balansa.²⁵ Bosna i Hercegovina bila je izložena nacionalističkim pritiscima te bi svaki konfesionalni poremećaj mogao ugroziti novu vlast. General Josip Fillpović nastojao je u zemlju uvesti hrvatski kurs, ali je njegov pokušaj propao. Inače sama okupacija je donijela oduševljenje u Zagrebu, gdje se na istu posmatralo kao na oslobođenje od višestoljetnog okupatora. Godine 1883. “zemaljski jezik“ zamijenjen je riječju bosanski. Kalajev režim je dobio dvije izrazite

---

²¹ Hadžijahić, Muhamed, *Od tradicije do identiteta-geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*, Zagreb 1990, 174.

²³ Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina (1861-1869)*, Orašje 2005., 10.str.

²⁴ Isto, 12.

²⁵ Imamović, M., *op.cit.*, 69.

karakteristike, s jedne strane zbog svog karaktera je bio policijski režim, a sa druge strane kidanjem kulturne niti Bosne i Hercegovine sa susjednim zemljama nastojao je ukinuti hrvatski i srpski nacionalizam i kao protutežnju postaviti „bosansku posebnost“ te je u tom pravcu vođena široko organizirana propaganda u konceptu formiranja nove bosanske nacije.²⁶ Kalaj je nastojao u svojoj doktrini odvojiti bosanskohercegovačke muslimane od Osmanskog carstva, a uporište je vidio u feudalnom muslimanskom sloju, nadajući se da će oni podržati austrougarsku politiku u novoosvojenim zemljama. Kalaj je bio dobar poznavao historije, etnografije pa i lingvistike pa je u svojim javnim nastupima sa dosta opreza iznosio svoje stavove, pozivajući se na historijske okolnosti. Politika nacionalnog balansa svedena je na efikasno kontrolisanje nacionalnih aspiracija među stanovništvom.

Tu potrebu Kalaj je posebno naglasio u memorandumu iz juna 1882. godine kada je preuzeo vlast u zemlji. Iste godine potpisana je tajna konvencija sa Srbijom kako neće sprovesti konfesionalnu, političku, ili bilo kakvu drugu vrstu propagande na tlu Monarhije uključujući i Bosnu i Hercegovinu. Kalaj nije bio radikalni inovator koji je promijenio odluke svojih prethodnika, mnoge je samo potvrdio. Preuzevši svoju funkciju u Bosni bio je upoznat sa prilikama u zemlji ali i na cijelom Balkanu. Kalaj je nastojao ako bi realizovao svoju ideju zabraniti sve organizacije sa vanjskim nacionalnim prefiksom, te suzbiti sve akcije koje bi eventualno potkopale njegov projekat.²⁷ U tu svrhu otišao je i korak dalje kada je u administraciju angažovao ljude svih konfesija i vjeroispovijesti jer etnička ravnopravnost bila je jedan od glavnih slogana nove vlasti u zemlji. Ubrzo počinje štampanje lista „Prosvjeta“, i to na ćirilici, a Kalaj nastoji pridobiti vodeće ljude iz srpskog građanstva u Bosni i Hercegovini. Pošto je uvidio da ne postoji veća opasnost od nacionalnih pokreta u zemlji, da su vodeći slojevi građanstva vjerni monarhiji, te kako u Bosni i Hercegovini postoji izvjesna bosanska tradicija, Kalaj nastoji krajem osamdesetih stvoriti i rehabilitirati ideju bosanstva. Ovaj stav oštro je osuđen u srpskoj i hrvatskoj štampi. Uskoro osuda Kalajevih ideja naći će svoje mjesto i u literaturi u kojoj se navodi da bosanstvo i bosanska narodnost je samo Kalajeva fikcija koja je stvorena dekretom.²⁸ Ovakav stav literature je kako tvrdi Mustafa Imamović u potpunosti apsurdan, jer Kalaj je nastojao integrisati bosansku naciju koja je produkt historijske realnosti i političke tradicije.

---

²⁶ Đaković, Luka, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Globus/Zagreb 1985., 151.

²⁷ Donia, R., *op. cit.*, 28

²⁸ Imamović, M., *op. cit.*, 71.

Kalaj je više puta isticao da nije on izmislio ime Bosna i bosanski, a samim time niti bosanstvo i bosanski jezik. Benjamin Kalaj je govorio da se ime Bosna spominje još u djelu Konstantina Porfirogeneta, te da nije nije on izmislio antagonizme među narodima, koji su i pored tih različitosti uspjeli da opstanu pod imenom Bosanci. Kalaj je također navodio da se Bosna predugo oslanjala na jačeg te je došao trenutak za razvoj vlastitog nacionalnog identiteta. Prije Kalaja kao što je ranije spomenuto veliki inicijator i zagovarač ideje bosanstva bio je posljednji veliki vezir Osmanskog carstva Topal Osman-paša. Tako da je Kalaj preuzeo ideju interkonfesionalnog bošnjaštva od spomenutog osmanskog činovnika. Po konceptu Topal-pašinog interkonfesionalnog bošnjaštva u zemlji postoji bosanski narod koji je historijski vezan za osmansku državu, ali koji je unutar te države zadržao svoje narodne osobnosti, tako da izražava narodnost u punom smislu.²⁹ Ta narodnost nije samo genetička nego je i historijski vezana za Bosnu i Hercegovinu. Raspoloženje među vladajućim slojem stanovništva prilikom pokušaja buđenja interkonfesionalnog bošnjaštva naišao je na izvjestan otpor.

Muslimani su se teško mirili sa idejom ravnopravnosti sa ostalim narodima. Srpska nacionalistička ideja koja se širila iz Srbije već je imala jako uporište među pravoslavnim stanovništvom u Bosni i Hercegovini. Franjevci su također "okrenuli leđa" ideji interkonfesionalnog bošnjaštva te su bili pod utjecajem nacionalnih težnji katoličkog stanovništva koje je podržavao Zagreb. Razlog više za ovakvo raspoloženje franjevac leži u činjenici da hrvatsko seljačko stanovništvo nije uopće imalo nikakvo uporište u ideji interkonfesionalnog bosanstva.³⁰ U unutrašnjem životu Bosne i Hercegovine bošnjaštvo dolazi do izražaja početkom devedestih godina devetnaestog stoljeća, čiji je inicijator bio Mehmed-beg Kapetanović. Sve je počelo izdavanjem lista "Bošnjak" čije je printanje podržavala Kalajeva vlada. Dakle, spomenuti list je zajedniči projekat vlade i u to vrijeme malobrojnog građanstva kojeg nazivamo intelektualna elita. Izdavanje spomenutog lista izazvalo je dosta polemika u Hrvatskoj i Srbiji. Kapetanović je od same zemaljske vlade tražio da podrži izdavanje ovog časopisa zbog propagande koja dolazi iz Hrvatske odnosno Srbije uz predodžbu da će njegov list braniti otadžbinski osjećaj bosanstva u zemlji. Zemaljska vlada je preporučila Benjaminu Kalaju da odobri izdavanje lista 6. aprila 1891. godine. Prvi broj časopisa "Bošnjak" izašao je 1. jula

---

²⁹ Imamović, *op. cit.*, 72.str.

³⁰ Isto. 73. str.

1891. godine, te je taj prvi broj bio dosta uopćen. Težište lista bilo je na prosvjetiteljskom radu u razbijanju predrasuda o muslimanima, te njihovo približavanje evropskoj civilizaciji, gdje pripadnicima ove religijske skupine u Bosni i Hercegovini i jeste mjesto. „*Cijeli svijet znade da mi muslimani sačinjavamo glavni dio naroda Bosne i Hercegovine, evropski narod. Neki nas drže za divljake, neki za surov narod koji se civilizirati ne može. Ove iftire i klevete naravno nijesu izasle iz usta razboritih i nepristrasno naučnih muževa, ali su ipak govorane i pisane.*“³¹ Dakle, list na ovaj način nastoji, kao što je predhodno spomenuto, razbiti predrasude prema bosanskim muslimanima. Časopis je u prvom redu nastojao suzbiti utjecaj hrvatske i srpske nacionalne propagande među muslimanskim stanovništvom. S tim u vezi isticao je da Bošnjaci ne preziru njihovu nacionalnost, da su svjesni svoga slavenskog porijekla, ali da su im pradjedovi bili Bošnjaci i da su oni također.

Srpska i hrvatska propaganda strogo je osudila ovakvo pisanje lista Bošnjak. Međutim, list je i dalje nastavio sa radom i držao se svoje prvobitne uređivačke politike, nastojeći ukazati Bošnjacima da se i dalje drže „starog amaneta“ te da ostanu vjerni domovini i bosanstvu. Zagrebački ugledni list „Obzor“ je pisao ovako: „Bošnjaci su Bošnjaci po zemlji kao što su Dalmatinci po zemlji Dalmatinci, kao što su Slovenci Slovenci itd. Ali bošnjaštvo nije narodnost, bosanske narodnosti nema kao što nema dalmatinske, slovenske itd.“³² „Obzor“ dalje ističe da je ime Bosanac časno i ponosno i da niko ne traži da ga se odreknu. Ovakva medijska propaganda je imala je itekako utjecaja u Bosni i Hercegovini posebno na hrvatsko i srpsko stanovništvo. Bošnjak je nadalje formulisao svoje shvatanje bošnjaštva i njegove historijske korijene na način da su prema pisanju lista elementi narodne identifikacije jezik i slavensko porijeklo, a faktori koji su Bošnjake odvojili od ostalih naroda klima, mjesni običaji i vjera. Vremenom su se pod utjecajem spomenutih faktora počeli razlikovati te tako se prozvaše različitim imenima, oni preko Save Hrvatima, Drine Srbima, dok su oni koji su nastanili teritoriji Bosne i Hercegovine Bošnjacima. Razlika u imenu vremenom se pretvorila u narodnost te ih je vjera dodatno uobličila. Nadalje se isticalo da su Hrvati i Srbi prihvatili katoličanstvo odnosno pravoslavlje, dok su Bosanci imali svoju vjeru krstjanstvo (Bosanski krstjani) da bi vremenom spletom historijskih okolnosti prihvatili islam. Isti slučaj je i sa jezikom, jedni su prihvatili ćirilicu odnosno latinicu, dok se u Bosni koristila bosančica. Također „Bošnjak“ je isticao ravnopravnost

³¹ *Bošnjak (list za politiku, pouku i zabavu)*. Sarajevo, 2. juli, 1891. god.

³² Imamović, M., *op. cit.*, 74.

svih naroda u zemlji te bitnost očuvanja bosanske narodnosti. *Koliko smo muke i truda podnijeli u ovoj borbi za opstanak našeg milog narodnog imena i za odbranu naših istinskih prava cjelokupnog nam bosanskog naroda, brez razlike vjere.*³³ Somborski „Bačvanin“ „Bošnjaku“ je poslao upit da navede barem jednog učenjaka, historika ili etnografa koji je govorio ili spomenuo nešto zasebno o bosanskom jeziku ili narodu. Iz uredništva „Bošnjaka“ na ovaj upit su odgovorili jednom dužom dokumentovanom historijskom raspravom u kojoj se navodi da se bosanski narod i jezik bosanski sreće u pisanim izvorima još od XII stoljeća. Naveden je ogroman broj pisaca uglavnom franjevac. Pitanje jezika izazvalo je najžešće rasprave, i srpska i hrvatska štampa oštro su reagirale na naziv bosanski jezik.

O pitanju jezika u ovom kontekstu biti će govora u posebnom poglavlju ovog rada. „Bošnjak“ se pita zašto hrvatska i srpska štampa se toliko trude da nametnu Bosancima svoj jezik, te nam istovremeno nastoje osporiti korištenje vlastitog, „A vama u vlastitoj kući brane poistovjećivanje jezika sa narodom“. Upotrebu bosanskog jezika podržao je profesor bečkog univerziteta, čuveni filolog Vatroslav Jagić 1869. godine.³⁴ U Bosni i Hercegovini je zvanično još od 1883. godine uveden Vuk – Daničićev fonetski pravopis. Godine 1890. izdata je i prva gramatika koja je nosila oznaku „bosanska“ a upotrebljavala se sve do Prvog svjetskog rata. Časopis „Bošnjak“ je koristeći se idejom bosanstva nastojao ujediniti sva tri naroda. Međutim, kod Hrvata i Srba ova ideja nije zaživjela, osim nekoliko pojedinačnih slučajeva. Gotovo da ne postoji konkretan primjer prihvatanja ove ideje. Časopis, nakon što ideja zajedništva nije uspjela okrenuo pisanju onoga što je naznačeno u prvom broju, odnosno ideji da bošnjaštvo ne pripada samo muslimanskom koju. List je prvobitno uređivao Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, a zatim Jusuf-beg Filipović i njegov sin Ešref Filipović. Svojim stavovima list je podržavao ideju Kalajevog bosanstva. Također, ovom idejom Kalaj je nastojao učvrstiti vlast Austro – Ugarske u Bosni i Hercegovini. Ideja Kalajevog interkonfesionalnog bošnjaštva je svakako bila politički motivirana od strane režima, tako da, kao takva, imala je veliki značaj ne samo u Bosni i Hercegovini nego i van granica Monarhije. Kako drugačije objasniti konstantne atake na ideju nacionalnog jedinstva u zemlji koji su plasirani iz Beograda i Zagreba. Časopis „Bošnjak“ je

---

³³ *Bošnjak* (list za politiku, pouku i zabavu), Sarajevo, 29. decembar 1898.

³⁴ Vatroslav Jagić je jedan od velikana hrvatske povijesti. On je veliki znanstvenik, jedan od najpoznatijih filologa svih vremena, slavist, upravo jedan od utemeljitelja slavistike kao treće evropske velike neofilologije uz romanistiku i germanistiku. Prema: Radoslav Katičić, *Vatroslav Jagić u hrvatskoj kulturnoj povijesti*, Radovi zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, br 25, 2014. 99.

izlazio do 1910. godine, međutim, možemo konstatovati da ideja bošnjaštva od 1899/1900. ne predstavlja nikakvu političku snagu. Nakon pritisaka iz Hrvatske i Srbije dolazi i do promjene naziva zemaljskog jezika, tako da je vlada službenom odlukom jezik nazvala srpsko-hrvatski. Kod muslimanskog stanovništva bosanski jezik je bio posebno ukorijenjen, tako da je zemaljska vlada posebnom odlukom 29.11.1907. dozvolila da se u okviru samoupravnih institucija i škola koristi bosanski jezik. Benjamin Kalaj je i kao što je ranije istaknuto došavši na poziciju zajedničkog ministra finansija uvidio kako u zemlji ne postoji opasnost od eventualnih nacionalističkih ispada, ali također, bio je svjestan da susjedne zemlje neće sa simpatijama posmatrati njegovu viziju i eventualnu realizaciju ideje nacionalnog bošnjaštva.

Kalaj je u tu svrhu posvetio dosta pažnje kontroli granica, posebno onih koje su razdvajale Bosnu i Hercegovinu od Srbije i Crne Gore. Kalaj je uveo niz mjera kako bi smanjio utjecaj iz Srbije i Hrvatske, te bez poteškoća sproveo ideju interkonfesionalnog bošnjaštva. Najveći problem njegovoj administraciji predstavljala je štampa i literatura iz Srbije, Hrvatske i Crne Gore, jer je tu pojavu bilo teže suzbiti i kontrolisati nego kretanje stanovništva.³⁵ Širenje i posjedovanje zabranjene štampe strogo se kontroliralo i kažnjavalo, a posjedovanje iste se kažnjavalo u iznosu od 50 do 300 guldena ili zatvorom u trajanju od jednog do tri mjeseca. Krajem 1884. godine vlada je zabranila uvoz deset beogradskih listova, jer su smatrali da se u njima propagira opasna nacionalistička retorika.³⁶ Neki od listova koji su zabranjeni bili su „Šabački glasnik“, „Glas naroda“, „Radikal“. Posljednji na ovoj listi pisao je u duhu radikalnog organa samoupravljanja koji je zabranjen od 1881. godine. Prema stavu vlade spomenuti listovi su propagirali velikosrpske nacionalističke ideje. Neki od ovih listova mijenjali su vremenom svoje nazive kako bi bili teže otkriveni. Poslije štampe ne udaru se našla i literatura. Tako se na udaru režima našlo 5 knjiga i 1 časopis to 1894. godine. Ove sankcije su se posebno odnosile na literaturu historijskog sadržaja. Godine 1894. zabranjen je udžbenik historije za IV razred osnovne škole jer se u njemu govorilo o nasilju Osmanlija prema pravoslavnom stanovništvu te su nastojali opravdati ovaj čin isticanjem fakta kako bi spomenuti sadržaj mogao izazvati mržnju kršćanske djece prema muslimanima. Pod restrikcijama su se našle i pojedine crkvene knjige. Zajedničko

---

³⁵ Kraljačić, T., *op. cit.*, 121.

³⁶ U procesu formiranja kulturnog i nacionalnog identiteta nezaobilizan je značaj časopisa i novina. I ako su "postojali u povojima" novine i časopisi XIX stoljeća su bili nosioci naprednih pokretačkih ideja kao i "mjesta" na kojem su vodeći intelektualci tog doba mogli da razmjenjuju mišljenja, polemiku, daju smjernice i utiču na proces kulturnog i nacionalnog ustrojavanja, i samim tim, kulturnog i nacionalnog napretka i preporoda uopšte. Prema: Gluvačević, Violeta, *Časopisi i novine u 18. i 19. vijeku, značaj za razvoj srpskog književnog jezika i moderne književnosti*. U: *Časopis za društvene i prirodne nauke*, Banja Luka, 2010. 228.

ministarstvo finansija izdalo je 23.11.1893. jedan povjerljiv akt zemaljskoj vladi da prati sve događaje u Srbiji, pa čak i one interne prirode. Osim ovoga, vlada je u Beogradu imala svoje konfidente koji su uz jako dobru nadoknadu radili za nju. Što se tiče konfidentske službe, prvo je organizovana u pograničnim područjima, da bi Kalaj 1894. naložio da se nađe nekoliko povjerljivih ljudi za rad u centralnim i istočnim dijelovima zemlje. Vlada se odlučila na ovaj potez nakon vraćanja kralja Milana na vlast i uoče smjenu vlasti koja je nerijetko praćena nasiljem, te se takva situacija vrlo lahko mogla prenijeti na Bosnu i Hercegovinu. Spisak osoba koje su praćene od strane vlade vremenom je sve više rastao, da bi 1888. godine taj broj iznosio 277 osoba od toga 235 Srba i 42 Muslimana. Bile su zabranjene gotovo sve aktivnosti na relaciji Bosna i Hercegovina – Srbija.

Posebno se vodilo računa o pojedinim kulturnim institucijama u Bosni i Hercegovini. Tako je svim pjevačkim društvima iz Srbije bio zabranjen nastup u zemlji. Nakon niza burnih reakcija vlade povodom proslave Vidovdana, ipak je na kraju dozvoljena proslava u užim crkvenim krugovima, pri čemu se nastojalo iz programa izbaciti sve što je aludiralo na širenje nacionalističkih srpskih ideja, obarazlažući da bi tako nešto moglo povrijediti muhamedanski element. Centralna proslava je bila u Kruševcu. a vlada je na vrlo vješt način spriječila odlazak srpskog življa iz zemlje. Slična praksa se odnosila i na školovanje. Vlada nije direktno zabranjivala odlazak na školovanje u Srbiju, ali nizom propisa o svjedočanstvima stečenim u srpskim školama, te praksom stipendiranja i zapošljavanja itekako su onemogućili školovanje u Srbiji. Na ovaj način režim je nastojao onemogućiti utjecaj Srbije u Bosni i Hercegovini. Svoj načelan stav protiv organizovanja stanovništva na nacionalnoj osnovi, režim je nastojao motivirati tvrdnjom da svi pripadaju jednoj naciji, te da bi na taj način bile suzbijene nacionalne i konfesionalne protivrječnosti.³⁷ Vlasti također nisu dopuštale osnivanje političkih institucija. Najuporniji zahtjevi za formiranje nacionalnih društava javljaju se kod Srba zbog činjenice da su prvi narod koji je razvio nacionalnu svijest. Na zahtjev za osnivanje pjevačkog društva u Mostaru, vlada je imala negativan stav prema ovom zahtjevu, jer su smatrali da je to samo plašt za širenje srpskih nacionalističkih agitacija. Režim je propagirao kao što smo već imali priliku vidjeti ideju interkonfesionalnog bošnjaštva, tako da je u skladu sa tom politikom potencirao formiranje interkonfesionalnih društava. Ova indicija je već u početku bila osuđena na propast

---

³⁷Kraljačić, T., *op. cit.*, 149.

jer u zemlji nije postojala tradicija kako bi ideja bila realna i ostvariva, a nisu postojali niti politički faktori koji bi podržali ovu ideju. Među Srbima je još prije okupacije bilo prisutno shvatanje kako je stanovništvo Bosne i Hercegovine srpsko, koje je zapravo podijeljeno u tri vjerske skupine. Ta misao je bila široko rasprostranjena, tako je npr. za katoličke škole u Bosni i Hercegovini udžbenik geografije štampan u Sarajevu 1871. godine isticao da u Bosni i Hercegovini žive jedino Srbi.³⁸ Do kraja osamdesetih godina devetanestog stoljaća Kalajeva se uprava poprilično stabilizovala i ukrotila početne poteškoće odnosno nacionalističke tendencije srpskog, ali i hrvatskog nacionalnog pokreta. U tom momentu Kalaj je zaključio da je došao trenutak za stvaranje jedinstvenog nacionalnog elementa u vidu bosanstvo koje bi objedinilo sve etničke skupine u jedan nacionalni tabor.

Oživljavanje ove ideje Kalaja je između ostalog podstaklo i širenje nacionalnih tendencija u susjednim zemljama. Kalaj je također isticao kako će vlasti učiniti sve kako bi spriječile rasplamsavanje nacionalističke retorike plasirane iz Srbije i Zagreba. Evidentno je nastojanje Srbije da se razbije ideja interkonfesionalnog bosanstva zbog činjenice da Srbiji u tom trenutku nije odgovaralo formiranje još jednog nacionalnog identiteta na njenim granicama. Tvrdnje pojedinih autora kako Srbija svoju političku retoriku uplitanja u politiku monarhije vrši zbog toga da bi eventualno ojačala srpski etnički element su neutemeljene, jer upravo ta politika Srbije je morala iznutra negativno djelovati na formiranje bosanskog nacionalnog identiteta. Kao što smo vidjeli, Srbija po svaku cijenu nastoji iznutra razoriti Kalajevu viziju interkonfesionalnog bosanstva. Vlada u Bosni i Hercegovini je bila svjesna te situacije, tako da je kao što smo mogli vidjeti radila na suzbijanju te politike. Posmatrajući strukturu stanovništva prije austrougarske okupacije, bez obzira na to što nije bilo popisa u pravom smislu te riječi, evidentna je šarolikost među stanovništvom, u vjerskom smislu. Akcenat treba staviti na vjersku pripadnost, jer je upravo religija bila polazna tačka prema vjerskom identitetu.³⁹

---

³⁸Kraljačić, T., *op. cit.*, 156.

³⁹Radušić, E., *op. cit.*, 3.

Jezik kao element nacionalnog identiteta

Jedno od centralnih pitanja lingvistike, ali i historijske nauke jeste jezička politika Austro-Ugarske i fenomen integralnog bosanstva. U radovima istraživača kao konstanta uglavnom dominira percipiranje austrougarske jezičke politike koja insistira na pokušajima inauguriranja bosanskog jezika kao kohezionog elementa bosanskohercegovačkog stanovništva.⁴⁰ Jezik kao element nacionalnog identiteta je sasvim relativna stvar. Mnogo je primjera posebno u modernom svijetu gdje jezik nema bitnu ulogu u konstituisanju nacionalnog identiteta. Ovdje bih mogli zaključiti kako je potenciranje jezika kao ključnog elementa u nacionalnoj identifikaciji blisko sa nacionalističkim strujanjima u određenom društvu. Međutim u XIX stoljeću, kada je Evropu zahvatio val formiranja nacija i nacionalizama jezik je bio bitna karika u tom lancu. Benjamin Kalaj je nastojao kao što smo imali priliku vidjeti sprovesti ideju interkonfesionalnog bosanstva te je u tu svrhu morao iskoristi i jezik kako bi identifikacija nacionalnog bosanstva bila potpuna. Kada je riječ o problemu naziva narodnog jezika i upotrebi njegovih pisama, treba imati na umu da je on bio visoko povezan sa pitanjem nacionalne afirmacije, prizivanja nacionalne egzistencije i to u situaciji kada su se na području Bosne i Hercegovine pojedini nacionalizmi međusobno sukobljavali.⁴¹

U Bosni i Hercegovini kao, uostalom, i na cjelokupnom tzv. srpsko-hrvatskom jezičkom prostoru, nije se zbog posebnih historijskih razloga mogla ostvariti nacionalna integracija na osnovu zajednice jezika, kako se to dogodilo u većem dijelu Evrope, iako su na spomenutom prostoru postojale tendencije usmjerene u tom pravcu. Muslimani su se etnički identificirali kao Bošnjaci ili Bosanci, prvenstveno na Osmanlije i druge muslimanske narode. Katoličko, fratarsko bošnjaštvo ostalo je nerazvijeno i potom konačno nestalo, dok kod srpsko-pravoslavnog elementa nisu zabilježeni pokušaji afirmacije bošnjaštva. Srpski nacionalni pokret je bio najjači tako da je djelovanje pravoslavne crkve, ustanci, obnova državnosti, relativno jake trgovačke veze, su neki od razloga koji idu u prilog navedenoj konstataciji. U pogledu naziva jezika došlo je prvobitno do izražaja tendencija da se jezik isključivo nazove hrvatskim, što je bila inicijativa prohrvatskog kursa u zemlji. Ipak, jezik je nazvan bosanskim, ali je uz nekoliko rješenja

---

⁴⁰ Kalajdžija, Alen, *Počeci službene upotrebe bosanskog jezika*, Institut za jezik Sarajevo, 2006.god. 5.

⁴¹ Juzbašić, Dževad, *op. cit.*, 8.

zemaljske vlade iz 1879/1880. izričito je određeno da se jezik nazove „zemaljski jezik“, što je djelimično posljedica akcije Srba nasuprot kroatizacije Bosne i Hercegovine. Tek u Kalajevo doba ustaljuje se naziv bosanski jezik u svim oblastima službene upotrebe, i samo kasnije u konfesionalnim i privatnim školama bilo je ostavljeno da se upotrebljava po vlastitom nahođenju neka druga oznaka. Stoga, valja istaknuti da je u mnogim privatnim školama nastava izvođena na mađarskom jeziku. Također, u tim privatnim školama bilo je osim mađarske djece pripadnika i sve tri domaće vjeroispovjesti koje je okupacioni faktor zatekao na prostoru Bosne i Hercegovine.⁴² Kalaj je pokušao modificirati koncept interkonfesionalnog bošnjaštva, koji se kao što je ranije navedeno javio kao ideja još u vrijeme uprave Topal Osman-paše. Kalajevo politika nacionalnog bošnjaštva u sebi je imala konzervativnu mađarsku doktrinu o političkoj naciji te nije mogla biti prihvaćena od strane Srba i Hrvata ali i velikog dijela muslimanskih begova i građanstva. Kalajevo afirmacija nacije podrazumijevala je uvođenje bosanskog jezika, ali Srbi i Hrvati su ga nazivali srpski odnosno hrvatski jezik.

U Bosni i Hercegovini u vrijeme okupacije nije bilo propisa koji bi regulisali upotrebu službenog jezika. Zvanični organ zemaljske vlade „Bosansko-Hercegovačke novine“ je izlazio na narodnom i njemačkom jeziku, ali od 1881. godine pod imenom „Sarajevski list“ samo na narodnom jeziku. Dio činovnika iz hrvatske su propagirali isključivo hrvatski jezik u javnim upravama te su potiskivali ćirilčno pismo, iako je isto imalu dugu tradiciju u zemlji te se u osmanskoj upravi paralelno koristilo sa turskim. Godine 1879. odbacuje se hrvatski jezik, a ćirilica postaje „ravnopravna“ sa latinicom. Naredbom zemaljske vlade iz 1881. utvrđene su obaveze učenja oba pisma i njihova ravnopravnost u nastavi. Dolaskom Benjamina Kalaja u Bosnu i Hercegovinu smanjio se broj činovnika iz reda hrvatskog naroda, a na njihovo mjesto su postavljeni ljudi iz Njemačke, Poljske, Češke, Mađarske. Od samog početka okupacije nije se težilo da se potisne narodni jezik za kojeg je difinitivno ostavljeno prostora.⁴³ Ćirilica je za mandata Kalaja dobila šire mjesto u javnom životu i spoljno službenoj upotrebi zahvaljujući prvenstveno nastojanjima srpskih prosvjetnih i crkvenih institucija. Za pismenu upotrebu uveden je 1883. godine Vuk – Daničićev fonetski pravopis i u tekstovima oba pisma nije prijavljena nikakva razlika nego se pokušavao prilagoditi jezik što više narodnom govoru. Srpska nacionalna propaganda tretirala je Bosnu i Hercegovinu kao „čisto srpske zemlje po krvi i

---

⁴²Popić, Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro-Ugarske(1878-1918)*, Veselin Masleša, Sarajevo 1972., 50.

⁴³Juzbašić, Dž., *op., cit.*, 17.

jeziku“. Polazilo se od teze da je cijelo područje Bosne i Hercegovine pripada srpskom narodu koji je podijeljen u tri vjere. Ovu tezu zastupala je srpska građanska politika te početkom XX stoljeća u većoj ili manjoj interpretaciji. Nju je osobito prije aneksije propagirala „Srpska riječ“, list koji je pokrenut 1905. godine. Ovaj medij je izričito negirao postojanje Hrvata u Bosni i Hercegovini te je tvrdio da pored Srba i muslimana u Bosni i Hercegovini postoje i katolici, ne Hrvati. U srpskoj nacionalnoj propagandi sve do aneksije 1908. godine isticano je da sultan ima suverenitet u zemlji te da je okupacija privremenog karaktera. Ovakav stav o suverenitetu osmanskog sultana bio je zastupljen i među muslimanskim autonomnim pokretom. Ideju političke autonomije Bosne i Hercegovine zastupali su oni muslimani koji su se zalagali za političko savezništvo sa Srbima. U hrvatskoj nacionalnoj propagandi u posljednjoj deceniji XIX stoljeća zastupalo se stajalište da u Bosni i Hercegovini žive Hrvati bez obzira na vjerske razlike.⁴⁴ Kada je sve ovo naišlo na žestok otpor Srba, insistiralo se na hrvatstvu muslimana, te se propagiralo pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj i ujedinjenje hrvatskih zemalja sa monarhijom. Benjamin Kalaj je smatrao da ova hrvatska nacionalističke retorika ne može biti prijetnja monarhiji za razliku od one koja dolazi iz Srbije.

Kraj stoljeća okarakterisan je i jačanjem hrvatskog nacionalnog pokreta tako da ova ideja i dalje živi među trgovcima, zanatlijama, ali i franjevcima i građanskoj inteligenciji. Tada jača i Stadlerova politika identifikacije katoličanstva i hrvatstva koja je bila različita od politike franjevac koji su religiju stavljali u drugi plan kako bi pridobili muslimane. I hrvatski i srpski nacionalizam je težio istom, oba su nastojali asimilirati muslimane sa ciljem da se osigura apsolutna većina u Bosni i Hercegovini. Muslimani gube povlašten položaj u zemlji te se teško uklapaju u moderne kapitalističke tokove koje nameće Zapad pa je to jedan od razloga masovnog iseljavanja u Osmansko carstvo. Iako se bošnjaštvo nije moglo afirmisati kao nacionalni pokret, među muslimanskim pripadnicima ova ideja je djelimično živjela. Naredbom zemaljske vlade 4.10.1907. određeno je da se jezik oficijalno naziva srpsko – hrvatski. Ova odredba izazvala je nezadovoljstvo među egzekutivnim odborom muslimanske narodne organizacije. I u Sarajevu među stanovništvom ova odluka je posmatrana kao ignoriranje vjerskih osjećaja i nastojanje da se muslimani srbiziraju odnosno kroatiziraju. Zbog ovakvog raspoloženja vlada je izdala akt da se dokumenti namjenjeni muslimanima upotrebljavaju dodatnu oznaku bosanski jezik. Ovo je ipak

---

⁴⁴Juzbašić, Dž., *op. cit.*, 24.

bio samo prijedlog koji naposljetku nije prihvaćen , te je vlada svoj postupak smatrala opravdanim, kao i to da su bili uvjerenja kako će muslimani vremenom prihvatiti ovu odluku. Ipak, 29.11.1907. vlada je popustila i dozvolila Muslimanima da svoj jezik označavaju kao bosanski i to u oficijalnim spisima kao što su školske svjedodžbe i slično. Članovi muslimanske narodne organizacije u Travniku priznali su krivnju muslimanske opozicije kako se nisu dovoljno aktivirali oko ove problematike. Rezerviranost muslimanskog narodnog pokreta možemo promatrati kroz činjenicu da nisu gajili povjerenje prema vladi pa i prema samoj politici bosanstva koju je propagirao Kalaj. Međutim, daleko veći značaj je bilo to što zbog svoje socijalne strukture, ideološkog i obrazovnog profila vodeći muslimanski begovi nisu mogli postati predvodnici modernog nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini.

Ti ljudi pred novu vladu stavili su kao ključno pitanje regulisanje agrarnih odnosa u korist zemljoposjednika, dok je jezičko pitanje upotpunosti bilo po strani. Muslimani su zaostajali u involviranju u moderne oblike kapitalističke proizvodnje što je posljedica ekonomsko-socijalnih čimbenika kao i kulturno-historijskih faktora. Ta zaostalost evidentna je na polju nacionalnog bankarstva, kao i u pogledu učešća muslimana u trgovini na veliko, a posebno u industriji. Početkom XX stoljeća nisu postojali potrebni uslovi za buržoaziranje bosanskog begovata i nastanak kapitalističkog veleposjeda. Etnička, kulturna i politička individualnost bosanskih muslimana nije karakterisalo postojanje moderne nacionalne svijesti što je bilo uslovljeno socijalnom strukturom muslimanskog stanovništva i njegovom vjerskom i državnom tradicijom vezanom za Osmansko carstvo. Za posljedicu to je imalo da se malobrojna evropski orijentirana muslimanska inteligencija prihvati hrvatsku ili srpsku nacionalnu ideju. Proces nacionalnog sazrijevanja počinje u Hrvatskoj devedestih godina XIX stoljeća. Ovakvoj situaciji među obrazovanim Muslimanima doprinijela je Starčevićeva politika uvažavanja i idealizacije bosanskog, muslimanskog plemstva. Ovom prilikom želim istaknuti nekoliko bitnih činjenica kada je riječ o jeziku kao jednom od elemenata nacionalnog identiteta. U pojedinoj literaturi moguće je uočiti negativne stavove kada je riječ o bosanskom jeziku i njegovoj funkciji u ideji interkonfesionalnog bosanstva. O spomenutom problemu pisao je i Kraljačić, za kojeg profesor filozofskog fakulteta u Sarajevu Dževad Jahić ističe kako spomenuti ovom pitanju pristupa jednostrano, te da širu upotrebu „bosanski jezik“ svodi na kontekst Kalajeve vladavine i njegove političke percepcije, te kako je Kalaj osoba koja je iskonstruisala naziv bosanski jezik. Kraljačić navodi kako vlada računala na to da će fonetskim pravopisom otvoriti put nenametljivom širenju

latinice i potiskivanju ćirilice kod pravoslavnog stanovništva, što će vremenom doprinijeti otupljivanju nacionalnog osjećaja.⁴⁵ Sa druge strane, Jahić tvrdi da su ovakvi stavovi produkt emocionalnog i pristrasnog razmišljanja, te kako uvođenjem Vukovog fonetskog pravopisa u Bosni i Hercegovini režim nije učinio ništa novo.⁴⁶ U istom kontekstu javlja se korištenje udžbenika u sarajevskim gimnazijama, te se ovaj problem kod pojedinih autora ističe kao isforsirano inaguriranje bosanskog jezika u svrhu stvaranja jedinstvene nacije. Konkretno, u ovom kontekstu želim spomenuti gramatiku bosanskog jezika iz 1890. godine. Autor spomenute gramatike je bio Franjo Vuletić koji, kako Muhamed Šator navodi, nije bio jasan u svojim zahtjevima. Vuletić koji je kao što je predhodno spomenuto autor te gramatike zahtjevao je od režima da ne bude potpisan kao autor. Šator je inače dokumentirao i činjenično obrazložio da i ostali dotadašnji udžbenici nisu imali potpisana imena autora te se pita zašto je baš čudno kada je riječ o ovom udžbeniku.⁴⁷

Ovdje želim ponovo istaknuti kako u konstruisanju jednog nacionalnog identiteta jezik je sasvim relativna stvar, međutim, očito da je to u periodu Kaljeve nacionalne politike bio izuzetno važan faktor, posebno protivnicima ideje interkofesionalnog bosanstva, jer su nastojali osporiti taj nacionalni projekat bosanstva i svega što je vezano za isti. Postavka koja je u tom periodu bila evidentna predstavlja lingvistički apartheid prema narodima Bosne i Hercegovine, a lingvističku šarolikost među istim moguće je posmatrati kao bogatstvo bosanskog jezika. Ukoliko se bude težilo jezičkom purizmu onda dolazi do poistovjećenja sa totalitarnim režimima iz XX stoljeća, odnosno njihovom lingvističkom politikom. Problem nacionalizacije bosanskog jezika je zapravo sistemski problem koji je plasiran od strane nacionalističkih politika u zemlji, jer upravo kroz te sitne jezičke razlike spomenuti prave raskol među stanovništvom, a sve zbog ostvarivanja vlastitih političkih ciljeva. Kako bi se ovakvo stanje promijenilo potrebno je početi od obrazovnog sistema u kojem bi se razvijala svijest kako su varijacije u jeziku nešto što je normalna stvar. Također, potrebno je ukinuti stvaranje vještačkih promijena u jeziku, samo zbog toga da bi se napravila razlika među domaćim stanovništvom. Svi oni koji podržavaju i sprovode ovakvu politiku, potrebno je da znaju da upravo oni sprovode lingvističko nasilje nad vlastitim narodom.

---

⁴⁵Kraljačić, T., *op. cit.*, 223.

⁴⁶Jahić, Dževad, *Jezik, nacija, nacionalizam*, Nišro „Oslobođenje“, Sarajevo 1990., 105.

⁴⁷Šator, Muhamed, *Ko je autor gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezik Sarajevo, 2003.godina, 109.

Interkonfesionalno bosanstvo naspram muslimanskog autonomnog pokreta

Svijest o nacionalnom identitetu naroda Bosne i Hercegovine pred kraj XIX stoljeća nije bila izgrađena, iako je to bio slučaj u većini evropskih zemalja. Razloge ovakvog stava domaćih ljudi koji su posjedovali izvjestan kapacitet da pokrenu ideju nacionalnog konsolidovanja naroda su višestruki, i o njima će biti govora u ovome poglavlju. Međutim, u ovom poglavlju ćemo nastojati i prikazati zahtjeve muslimanske opozicije, usmjerene vladi. Zahtjevi autonomnog pokreta muslimana kao političkog tijela su bili usmjereni u drugom pravcu. Od faktora koji su negativno utjecali na aktivnosti muslimanske opozicije u Bosni i Hercegovini bio je i Carigrad. Porta se nastojala predstaviti kao važan faktor od koga će zavisiti konačna rješenja koja su krucijalna za muslimane pod austrougarskom vlašću.⁴⁸ Na taj način uprava u Carigradu nastojala je održati iluziju o mogućnosti obnove vlasti osmanskog sultana u Bosni i Hercegovini. Mjere koje je vlada preuzela protiv muslimanske opozicije u borbi protiv njihove vjerske i vakufsko-merafiske autonomije su često bile grube i represivne. Vlada je nastojala iskoristi umjernu struju pokreta koji su nasuprot radikalnih bili umjereni i popustljivi u svojim zahtjevima. Na taj način vlada je nastojala napraviti razdor u ovom pokretu.

Navedene aktivnosti usmjerene protiv muslimanskog autonomnog pokreta, negativno će se reflektovati i na ideju interkonfesionalnog bošnjaštva. Različiti pritisci na predstavnike muslimanske opozicije oslabit će domaću veleposjedničku elitu koja je prvenstveno imala za cilj zaštitu vlastitih interesa, ali to je bila jedina domaća snaga koja je mogla stati uz režim te podržati Kalajevu ideju interkonfesionalnog bosanstva. Režim je svojim djelovanjem prvenstveno marginalizirao vođe muslimanskog autonomnog pokreta. Problem bošnjačke veleposjedničke elite leži u činjenici da oni nisu imali sluha za ideju interkonfesionalnog bosanstva, te su u svojim zahtjevima gledali vlastiti interes a on se sastojao u ekonomskoj stabilnosti i privilegijama koje su uživali u osmanskome sistemu. Bošnjački prvaci su se teško integrisali u novi, zapadno evropski sistem koji je “preko noći” postao realnost. Novi privredni i ekonomski tokovi, ispostavit će, se bit će glavni problem između režima i domaćih ljudi koji su mogli biti domaća pokretačka snaga ideji interkonfesionalnog bosanstva.

---

⁴⁸Šehić, Nusret, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Svijetlost, Sarajevo, 1980. 10.

Stoga, međusobno nerazumijevanje i različiti interesi biti će nepremostiva prepona režima i čelnika muslimanskog autonomnog pokreta. U početku austrougarske okupacije vlada nije dozvoljavala bilo kakvu organizaciju u vidu udruženja koja su bila politički motivirana. Ovi prvobitni zahtjevi muslimana su samo etapa u formiranju političkih partija koje će se kasnije oformiti. Tu borbu kod muslimana su prvenstveno vodili predstavnici zemljskih veleposjednika, imućni trgovci, a kasnije i sama ulema⁴⁹. Potrebno je istaći da je muslimanska inteligencija koja je brojčano bila malobrojna “stajala“ po strani kada je riječ o vjersko-školskoj borbi muslimana. Ovdje možemo istaknuti kako je to i jedan od faktora stvaranja masovnijeg nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini. S druge strane, postojao je i dio muslimanske inteligencije u zemlji koji je direktno negodovao protiv ovih zahtjeva muslimanskog autonomnog pokreta. Ovdje ćemo istaknuti dva razloga za ovakvo stanje, prvi je taj što inteligencija nije imala dovoljno razumijevanja za prvobitno formulisani program muslimanske opozicije. Drugi razlog je taj što je izvjestan procenat ovih ljudi bio involviran u administrativni aparat austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Dio muslimanske inteligencije podstiče aktivnosti u vidu razvoja kulture kao npr. osnivanje kulturno-prosvjetnih društava, časopisa, listova itd. Carigrad se i dalje nastojao predstaviti kao važan faktor u političkom životu muslimana te tako nastojali stvoriti osjećaj bitnosti kod pojedinaca. Ukoliko posmatramo pokret iznutra, onda možemo konstatirati da je bilo izvjesnih neslaganja među pristalicama što je svakako ublažilo njegov značaj.

Kao razloge njihovog formiranja pokreta i daljem djelovanju uzima činjenicu da ovi nisu bili zadovoljni novom ustroju islamske vjerske zajednice te generalno organizacijom nove vlasti. Vođstvo pokreta tražilo je garanciju vjerske ravnopravnosti i trpeljivosti. Osim navedenog muslimanska opozicija kritikovala je rad kadija optužujući ih za loše stanje u vjerskim i školskim institucijama. Muslimanska opozicija pored općeg nezadovoljstva u obrazovnom sektoru zahtjevala je i reforme u vakufsko-mearifskoj organizaciji. Akcija mostarskih muslimana pod vodstvom muftije Džabića 1889. godine predstavlja prvobitnu inicijativu, pobunu protiv aktuelne vlasti po pitanju vakufsko-mearifiske organizacije i njenim mjerama vezanim za agrarnu politiku također. Analiza tih dokumenata pokazuje da će opoziciona borba muslimana biti orijentirana u pravcu koje potpisuje grupa predvođena mostarskim muftijom. U prvom redu kritici je podvrgnuta praksa da okupaciona uprava neposredno ili posredno upravlja cjelokupnom

---

⁴⁹ Šehić, N, op., cit.,12

vakufskom imovinom i da prihode vakufa ulaže u Union banku uz 3% ili 3,5%. Nakon toga ista ta štedionica davala bi zajam narodu u iznosu od 6% do 8% kamata. Posljednji primjer je relevantan pokazatelj nerazumjevanja kapitalističkih tokova pristiglih sa Zapada. Osuđivala se i praksa nenamjenskog trošenja za izgradnju vakufskih zgrada i sličnih objekata, dok istovremeno džamije, mektebi i slične vjerske i školske institucije ne raspolažu osnovnim sredstvima za održavanje. Izlaz iz ovakve situacije vidjeli su u prepuštanju uprave vakufske imovine bez ikakvog posredništva u ruke pripadnika islamske vjerske zajednice. Učestale žalbe travničkih begova, a jedna takva bila je upućena i caru krajem 1895. godine dobijaju sve više zamaha, tako se borba muslimanskih zemljoposjednika širi na čitavu Bosnu i Hercegovinu. Ovakve težnje muslimanskog autonomnog pokreta će se negativno reflektovati na ideju interkonfesionalnog bosanstva. Ukoliko posmatramo Kalajevu nacionalnu ideju iznutra, prostom analizom moguće je uočiti da je interkonfesionalno bosanstvo u svojoj osnovi nosilo elemente svih etničkih, kulturnih te društvenih normi naroda u Bosni i Hercegovini. Obzirom da je ideja sama po sebi težila prema ravnopravnosti svih žitelja Bosne i Hercegovine, i u praksi je to podrazumjevalo jednakost svakog podanika u okviru jednog, jedinstvenog nacionalnog tabora. Problem muslimanskog autonomnog pokreta leži u činjenici da je on vremenom poprimio čisto muslimanski okvir što je bilo u samoj suprotnost sa esencijalnim načelima ideje interkonfesionalnog bosanstva. S druge strane niti sam Kalaj nije mogao da pronađe uporište u navedenom sloju stanovništva.

Navedeni stavovi bosanskih prvaka pred kraj devetnaestog stoljeća su prvenstveno usmjereni u pravcu očuvanja vlastite ekonomske stabilnosti, odnosno posjeda. Onog trenutka kada je uzdrman njihov socijalni status spomenuta društvena elita će djelovati zajedno, a režim sa druge strane svakako nije u bosanskim prvacima tražio političku podršku, nego su nastojali najbogatiji sloj uvući u svoje redove kako bi ostvarili vlastite političke indicije⁵⁰. Niti u jednom trenutku nije moguće osjetiti nastojanja te bogate elite da se narod u zemlji nacionalno konsoliduje. Izvjesno je da su muslimanski prvaci na ovaj način nastojali ostvariti ekonomsku sigurnost u okvirima novog režima, nastojeći povratiti određene beneficije iz osmanskog perioda.

---

⁵⁰ Kamberović, Husnija, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.*, Naučnoistraživački institut „IBN SINA“, Sarajevo 2005. 479.

Propast Kalajeve nacionalne politike

Na početku XX stoljeća dvodecenijska politika Benjamina Kalaja pokazuje prve simptome neuspjeha. Politika Austro – Ugarske svela se na kontroliranje nacionalnih aspiracija domaćeg stanovništva. Kalajev vid bošnjaštva preuzet preko zbiljskog toka organizovanja života na vjersko-nacionalnoj osnovi sa suprotstavljenim državno-političkim ciljevima okupaciona uprava napušta već 1903. godine. Početkom XX stoljeća Bosna i Hercegovina je za Srbe etnički, a za Hrvate povijesni prostor. Tako je pokoleban napor Austro – Ugarske o političkom diskursu Bosne i Hercegovine, te propada taj evropski obrazac nacije odnosno države koji se ovdje pokazao kao neuspješan. Godine 1863. Teofil Petranović, rodom iz Dalmacije, po zanimanju učitelj srpske realke, osniva društvo za propagiranje i uvođenje imena Srbin. Ubrzo je prije 1867. godine slično društvo osnovano i među katolicima, čiji je osnivač bio Klement Božić, tumač pruskog konzulata. Ovaj proces je kod Srba tekao znatno brže, tako da su se oni i samoj Bosni i Hercegovini prvi nacionalno konstituisali.⁵¹ Bošnjaci su za Srbe „Srbi muhamedanskog vjerezakona“ a za Hrvate „Hrvati islamske vjeroispovjesti“. Tretiraju se kao vjerska zajednica slavenskog porijekla koja treba da se vrati srpskom, odnosno hrvatskom nacionalno duhovnom korpusu.⁵²

Ovakvo raspoloženje zaista je imalo refleksija i na Kalajevu nacionalnu politiku te je ovakav kurs hrvatske odnosno srpske politike svakako bio otežavajuća okolnost za Benjamina Kalaja. Program Starčevićeve stranke prava u osnovi je u osnovi je prihvaćeno kao nacionalno usmjerenje bosanskih Hrvata. Po pravaškoj ideologiji Bosna i Hercegovina je dio hrvatskog povijesnog prostora i sve akcije u tom smjeru su opravdane. Postojala su dva plana u prisvajanju Bosne i Hercegovine:

1. Svi Hrvati moraju biti katolici – Bošnjaci se moraju pokrstiti da bi bili kroatizirani. Tu ideju je zagovarala Crkva,

---

⁵¹ Dževad Juzbašić, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austro-Ugarskom upravom, ANU BIH, Sarajevo 2002. god. 384.

⁵² Skarić, Vladislav, Izabrana djela (Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije), Opština grada Sarajevo, 1937. god. 253.

2. Liberalno poimanje hrvatstva – vješto taktiziranje i nastojanje na taj način da se pridobije Bosna i Hercegovina.

Obje metode imaju zapravo isti cilj, samo se razlikuju u pristupu. Ovaj vid propagande bio je redovno plasiran od strane medija i političara iz Hrvatske, a na spomenuta pisanja ukazivao je i list Bošnjak. U jednom od brojeva ovog časopisa navodi se sljedeće: *Nama Bošnjacima, muslimanima, treba dobro da upamtimo da se mi ne ravnamo prema onim pametnjakovićima koji bi htjeli da nam nametnu svoju hrvatsku narodnost.*⁵³ I bosanski Srbi ulaze u XX stoljeće kao dio već jedinstvenog srpskog nacionalnog bića. Srpski nacionalni interes u Bosni i Hercegovini bio je slabljenje austrougarske uprave, kako bi se zemlja u pogodnom momentu pripojila, a to nastojanje je evidentno kroz čitavo XX stoljeće. Za svoje ciljeve i jedni i drugi su trebali Bošnjake. U procesu formiranja nacionalnih identiteta Srba, odnosno Hrvata, nastojalo se pridobiti Bošnjake u vlastite nacionalne okvire. Bošnjaci su odbili ovakve intervencije jer su uvidjeli da i jedni i drugi formiraju vlastitu naciju, iako govore istim jezikom. Nadalje u prošlosti su sva tri naroda imala vlast, kraljeve, stoga je logično to što su Bošnjaci odlučili da ne pristupe niti jednoj strani.⁵⁴ U XX stoljeće Bošnjaci ulaze bez dovoljno izgrađene nacionalne svijesti. Ponašaju se i osjećaju kao vjerska skupina. Oni figuriraju pod nazivom Muslimani, a ne Bošnjaci.⁵⁵ Sve čitaonice, omladinska društva, zanatska udruženja osnivaju se pod odrednicom muslimanski, a ne bošnjački. Višereligijsko poimanje bošnjaštva kao obrazac konstituisanja nacije, Kalaj je preuzeo od Osman Topal-paše, te je tako namjeravao izgraditi moderan politički koncept nacije po provjerenom modelu koji se prakticirao u Zapadnoj Evropi.

Bošnjaštvo se moglo osloniti na tradiciju posebnosti, samosvjesnosti, ali kao politička kategorija nikada nije zaživjelo. Teorijski i literalni zamah bošnjaštva, izražavan na stranicama časopisa ‘Bošnjak’, više se usmjeravao na isticanje bošnjačko-muslimanske neprekidnosti, autohtonosti i vezanosti za Bosnu, nego li za širenje bošnjaštva izvan islamsko-religijskog okvira, mada je list doktrinarno na tome insistirao. Časopis je posmatrao i katolike i pravoslavce kao Bošnjake nastojeći da istraje kao općebosanski list, ali u sučeljavanju sa zbiljom uglavnom odustajao i tako ostao muslimanski projekat. Umjesto razvijanja bosanske ideologije sveo se na žilavu borbu i odbranu prava Bošnjaka na opstanak. I sama redakcija lista je isticala kako je jedan od njihovih

⁵³Bošnjak (list za politiku, pouku i zabavu), Sarajevo, 19 maj 1898.

⁵⁴Hadžijahić, M., *op.cit.* 37.

⁵⁵Filandra, Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998. 16.

zadataka odbrana nacionalnih interesa bosanskog naroda: *A i list Bošnjak gleda po mogućnosti da svoje čitatelje izvijesti o što ljepšim i odgovarajućim vijestima i da stoji na braniku narodnijeh prava i interesa*⁵⁶. Intelektualni krug okupljen oko ovog časopisa postavlja sebi za zadatak odbranu od asimilatorskih aspiracija Hrvatske i Srbije prema Bošnjacima. Bosanski Srbi i Hrvati ne samo da nisu htjeli biti dio Kalajeve ideje interkonfesionalnog bošnjaštva nego su otvoreno podržavali politiku plasiranu iz Srbije i Hrvatske. Safvet-beg Bašagić u časopisu "Bošnjak" u julu 1891. godine napisao je sljedeće „Bošnjaštvo je u domenu osjetileti, a ne intelektualnosti. Bošnjaci nemaju razvijenu svijest o nacionalnoj pripadnosti, ali imaju izraženo osjećanje vezanosti za Bosnu i Hercegovinu“. Unutar naroda nije bilo političkog i ekonomskog potencijala za razvijanje ideje nacionalnog objedinjavanja naroda u zemlji. Nije bilo nove građanske klase koja kod svih evropskih naroda potiče i oblikuje naciju, niti je bilo nacionalne inteligencije koja vodi taj razvoj. Industrijska revolucija najmanje je zahvatila Bošnjake, oni su se najsporije uključivali u nove industrijske tokove te nisu imali razvijenu građansku klasu niti su ovladali oblicima novčanog i industrijskog kapitala u čemu su Srbi i Hrvati prednjačili. Inteligencija okupljena oko lista "Bošnjak" bila je u službi nove vlasti. Vladajući zemljovlasnički i vjerski slojevi nisu imali niti su mogli imati sluha za nacionalnu ideologiju. Oni su bili ugroženi novim društvenim odnosima u državi nastojeći i očekivajući povratak na staro, a ne novo. Bošnjački političari tog doba opstojnost naroda vežu za očuvanje jednog tipa zemljišnog kapitala.⁵⁷ Drugi razlog utihnuća ove ideje je političko-nacionalna nepromišljenost Bošnjaka tog doba, njihova slabost i nepripremljenost za nastupajuće historijske tokove.

Pokušaj uvođenja bosanske nacije je možemo konstatovati bio je osuđena na propast, i to na samom početku. Za takavu mjeru nije postojala potrebna politička ali i društvena postavka.⁵⁸ Pojavu lista „Bošnjak“ pojedini autori posmatraju kao instrument borbe protiv srpskog nacionalnog pokreta te instrument režima za njegovanje austrijske državne ideje u Bosni i Hercegovini. Ovdje je potrebno istaknuti da su takvi stavovi produkt osjećaja pojedinih historičara koji u nastojanju da ospore jedan realan historijsko-društveni kontekst koriste sve moguće mehanizme kako bi osporili postojanje bosanske nacije uz sve moguće konotacije koje

---

⁵⁶*Bošnjak (list za politiku, pouku i zabavu)*, Sarajevo, decembar 1897.

⁵⁷Filandra, Š., *op. cit.*, str. 19.

⁵⁸Kraljačić, T., *op. cit.*, str. 272.

ona posjeduje. Pored ličnih osjećaja koji im ne dozvoljavaju da racionalno sagledaju na historijsku realnost Bosne i Hercegovine, njenu prošlost, tradiciju, kulturu i kontinuitet isti ti autori nerijetko su pod direktnim utjecajem određenih režima koji svim silama nastoje osporiti sve navedene fakte, jer njihovim nacionalističkim ideologijama nije u interesu da se narod u Bosni i Hercegovini nacionalno organizira. Međutim, za propast ideje interkonfesionalnog bosanstva bilo bi lažno kriviti samo spoljne faktore. Svoj doprinos propasti ove ideje dalo je i domaće stanovništvo koje se nije mirilo sa idejom o ravnopravnosti sa ostalim narodima u Bosni i Hercegovini.⁵⁹ Svi navedeni faktori naposljetku će dovesti do propasti ideje interkonfesionalnog bosanstva, a nacionalno konsolidovanje naroda u Bosni i Hercegovini je i danas upitno. U jednom se ipak slažu svi autori kada je riječ o neuspjehu ideje interkonfesionalnog bosanstva, a to je fakt da je ideja vremenom poprimila uski muslimanski okvir što je naposljetku dovelo do definitivnog kraha Kalajeve nacionalne politike.⁶⁰

---

⁵⁹ Imamović, M., *op., cit.*, 73.

⁶⁰ Hadžijahić, M., *op., cit.*, 36.

Zaključak

Interkonfesionalno bosanstvo je projekat koji je nastao sredinom devetnaestog stoljeća. Tvorac ove ideje je bio osmanski namjesnik u Bosni Topal Osman-paša. Obrazac interkonfesionalnog bosanstva preuzeo je Benjamin Kalaj. Došavši u Bosnu i Hercegovinu, on je uvidio kako u zemlji ne postoji jedinstveni nacionalni tabor, nego da su narodni podijeljeni na etničke skupine. Kalaj svoj projekat nije mogao samo sprovesti pa je oko sebe okupio izvjestan broj ljudi koji su zajedničkim nastojanjima pokušati implementirati Kalajevu ideju. Jedan od tih ljudi bio je i Mehmed-beg Ljubušak. Ljubušak je bio vladin čovjek od povjerenja i osim što je obavljao izvjesne političke funkcije, postavljen je i za glavnog urednika časopisa "Bošnjak". Uz Ljubušaka je ovdje važno spomenuti i Safveta-bega Bašagića. Bašagić se smatra pionikom bošnjačke historiografije. Svoje prve radove Bašagić objavljuje upravo u časopisu "Bošnjak", tako da je on uz Ljubušaka bio jedan od glavnih protagonist ideje interkonfesionalnog bosanstva. Taj režimski medij nastojao je širiti ideju interkonfesionalnog bosanstva. Korijeni ideje interkonfesionalnog bosanstva prema pojedinim naučnicima sežu iz dva historijska događaja – prvi je boj kod Banja Luke, a drugi pokret za autonomiju Husein-kapetana Gradaševića.

Nacionalističke politike iz Srbije i Beograda su Bosnu i Hercegovinu posmatrale prostor u kojem žive Hrvati, odnosno Srbi koji upražnjavaju različite religije. Upravo ti rigidni nacionalizmi su sa mnogo utrošene energije osporavali interkonfesionalno bosanstvo. Tako je npr. pri pokušaju implementiranja bosanske nacije povučeno i pitanje bosanskog jezika. Taj potez režima se desio upravo u periodu jačanja nacionalizama u Hrvatskoj i Srbiji, a politike iz spomenutih zemalja na različite načine su nastojali osporiti bosanski jezik. Početkom XX stoljeća dvodecenijska politika Benjamina Kalaja je počela pokazivati prve simptome neuspjeha. Ideja interkonfesionalnog bosanstva će se ispostaviti kao neuspješan projekat režima da se uspostavi nacionalni balans u Bosni i Hercegovini. Osim konstantnih pritisaka iz Srbije i Zagreba, ideja interkonfesionalnog bosanstva očigledno nije imala uporište niti kod domaćeg stanovništva. Režimski mediji, list "Bošnjak" sveo se na odbranu Bošnjaka od ataka plasiranih prvenstveno iz Srbije i Hrvatske. Domaća veleposjednička elita koja je mogla biti pokretačka snaga ovoj ideji nastojala je prvenstveno zaštititi svoje ekonomske interese u jednom posve novom sistemu, povratiti privilegije koje su posjedovali u osmanskom sistemu. Istraživajući fenomen interkonfesionalnog bosanstva

ovdje ću istaknuti da, u trenutku kada je trebalo implementirati spomenuti termin u realnost, Bošnjaci nisu imali razvijenu nacionalnu svijest. Nacionalnu neosviještenost možemo vezati i za činjenicu da je zemlja predugo bila pod osmanskim okupacijom. Spomenuti fakt je dovoljan da konstatujem kako se stanovništvo djelimično asimiliraliralo sa Osmanlijama. Bošnjaci u osmanskim sistemu jesu zadržali pojedine osobnosti, ali su predugo bili vezani za Osmansko carstvo u kojem su se odlično integrisali. Naposljetku, interkonfesionalno bosanstvo je poprimilo uski muslimanski okvir te kao takvo nije moglo zaživjeti.

Literatura

1. Aličić, Ahmed, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo 1996. godina.
2. Donia, Robert, *Islam pod dvoglavim orlom*, Institut za historiju Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2000.
3. Džanko, Muhidin, *Safvet-beg Bašagić*, Sarajevo Publishing, Sarajevo 2006.
4. Đaković, Luka, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Globus, Zagreb 1995.
5. Filandra, Šaćir, *Bošnjačka politika XX stoljeća*, Sarajevo 1998.
6. Gluvačević, Violeta, *Časopisi i novine u 18. i 19. vijeku, značaj za razvoj srpskog književnog jezika i moderne književnosti*. U: *Časopis za društvene i prirodne nauke*, Banja Luka, 2010.
7. Hadžijahić, Muhamed, *Od tradicije do identiteta-geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana*, Zagreb 1990.
8. Imamović, Mustafa, *Pravni položaj i politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, BKC, Sarajevo 1997.
9. Imamović, Mustafa, *Ko je ko u Bošnjaka*, Sarajevo 2000.

10. Juzbašić, Dževad, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje 1910.-1914.*, Sarajevo 1999.
11. Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austro-Ugarskom upravom, ANU BIH, Sarajevo 2002.*
12. Jahić, Dževad, *Jezik, nacija, nacionalizam*, Nišro „Oslobođenje“, Sarajevo 1990.
13. Kamberović, Husnija, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.*, Naučno istraživački institut „IBN SINA“, Sarajevo 2005.
14. Kalajdžija, Alen, *Počeci službene upotrebe bosanskog jezika*, Institut za jezik Sarajevo, 2006.god.
15. Katić, Radoslav, *Vatroslav Jagić u Hrvatskoj kulturnoj povijesti*, Radovi zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, broj 25., 2014.
16. Kraljačić, Tomislav, *Kalajev Režim u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987.
17. Pelidija, Enes, *Banjalučki boj iz 1737.*, El-kalem, Sarajevo 2002.
18. Popić, Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro-Ugarske(1878-1918)*, Veselin Masleša, Sarajevo 1972.
19. Redžić, Enver, *Sto godina muslimanske politike*, ANU Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2000.

20. Rizvić, Muhsin, *Bosansko – muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, El-kalem, Sarajevo, 1990.
21. Radušić, Edin, *Nacionalne ideje i nacionalni razvoj u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća – od vjerskog prema nacionalnom identitetu*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje Novi Sad, Fakultet za evropske pravno-političke studije Sremska Kamenica, 2010.
22. Vladislav, Skarić, *Izabrana djela (Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije)*, Opština grada Sarajevo, 1937.
23. Šator, Muhamed, *Ko je autor gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezik Sarajevo, 2003.
24. Šehić, Nusret, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Svijetlost, Sarajevo, 1980.

Štampa

1. *Bošnjak (list za politiku, pouku i zabavu)*, Sarajevo, april, 1894.
2. *Bošnjak (list za politiku, pouku i zabavu)*, Sarajevo 1891.
3. *Bošnjak (list za politiku, pouku i zabavu)*, Sarajevo 26. maj 1898.
4. *Bošnjak (list za politiku, pouku i zabavu)*, Sarajevo, 19 maj 1898.
5. *Bošnjak (list za politiku, pouku i zabavu)*, Sarajevo, decembar 1897.

Sadržaj

Uvod.....	1-4
Kapetanović i Bašagić – zagovornici bošnjačko-muslimanskog temelja bošnjaštva.....	5-9
Jačanje ideje bošnjačke posebnosti.....	10
Pokušaj nacionalizacije Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave	11-19
Jezik kao element nacionalnog identiteta	20-24
Interkonfesionalno bosanstvo naspram muslimanskog autonomnog pokreta	25-27
Propast Kalajeve nacionalne politike.....	28-31
Zaključak.....	32-33
Literatura.....	34-36
Izvori.....	37
Sadržaj.....	38